

מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה

דברי הכנס העשרים וארבעה | עורך: אייל מירון | מכון מגלי"ם - עיר דוד ירושלים | אלול תשפ"ג | 18

תוכן העניינים

ברכות

10 אהרן הורביץ, אלי אסקוויזדו, רעיה שורקי

דבר העורך

14 אייל מירון

ניצן שלום

17..... חורבן כסמל: מבט על החורבן הבבלי בשנת 586 לפסה"נ ממבנה הלשכה שהתגלה בחפירות חניון גבעתי שבירושלים

רוני רייך

33..... "כלי גללים, כלי אבנים, כלי אדמה" (משנה כלים י, י)
מדוע כלי אבן אינם מקבלים טומאה? הצעת הסבר

רוני רייך

41 הערה על מקום הארמון המערבי של הורדוס בירושלים

ארי לוי | ריקי זלוט-הר-טוב

51 חידתה של בריכת הדגים שנחשפה בעיר דוד

יובל ברוך | אלכסנדר ויגמן | ואיילת דיין

73 הקטקומבות היהודיות בוילה טורלוניה (Villa Torlonia), רומא -
הערות על האדריכלות והתיארוך

אורטל כלף | מורן חגיבי | ואיתמר ברקו

103..... "אם בהר חצבת אבן..." -
המשכיות השימוש בעת החדשה באתרי חציבה קדומים בצפונה של ירושלים

Greetings

Ahron Horowitz, Eli Eskozido, Raya Shurki 8*

Editor's Introduction

Eyal Meiron 12*

Ronny Reich

Three Notes on Vessels made of Stone of the Early Roman (= Late Second Temple)
Period 15*

Ronny Reich

A Note on the Location of Herod's Western Palace in Jerusalem 25*

Ari Levy | Rikki Zalut Har-Tuv

the Mystery of the Fish Pond discovered in the City of David 37*

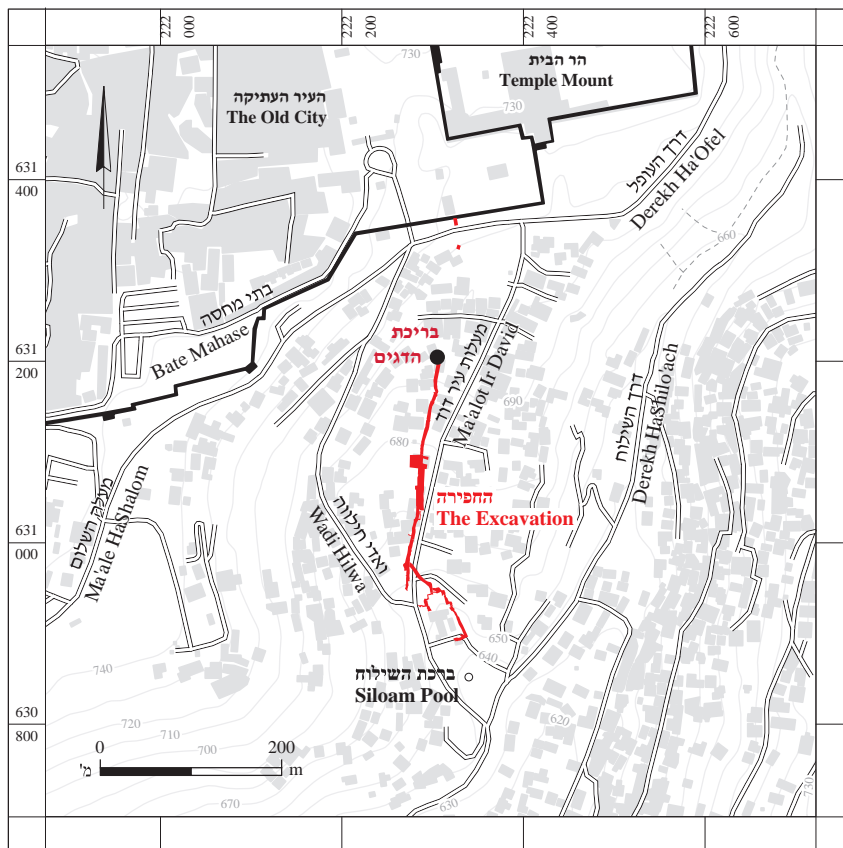
"לא כל הביברין שוין" (משנה, ביצה ג, א) חידתה של בריכת הדגים שנחשפה בעיר דוד

ארי לוי | ריקי זלוט הר-טוב

רשות העתיקות

במהלך השנים האחרונות נערכות חפירות בדרומו של ערוץ הטירופיון¹ ובמקביל לתוואי הרחוב המדורג מן התקופה הרומית הקדומה (שלהי ימי הבית השני), שהוא אחד השרידים המשמעותיים אשר נחשפו בחפירה (איור 1).

איור 1. מפת איתור המציגה את אזור החפירה הנדון במאמר זה (אור רוז-זכאים; לוי וברוך 2023).

1 החפירות לאורכו של תוואי דרום הטירופיון ולאורכו של הרחוב המדורג בעיר דוד נערכו מטעם רשות העתיקות, בסיוע ובמימון עמותת אלע"ד, בתחומי הגן הלאומי סובב חומות ירושלים, בחלקו הדרומי של תוואי ערוץ הטירופיון ההיסטורי. החפירה מתקיימת החל משנת 2013 ונוהלה על ידי נחשון זנטון, גיו עוזיאל, מורן חגיבי, יובל ברוך, יפתח שלו וארי לוי (צילום שטח), ובסיועם של ריקי זלוט הר-טוב, שלמה גרינברג, אוסקר בחרנו, נבות רוס, הלן מכלין, פיליפ ווקוסבוץ, אוריה עמיחי, רבקה בן-שלוש, קתרנה פלמברגר, איימי קסלר, שירה בן-שחר, עליזה ריאר, ניב מורלי, שלמה צזנה ופולר הבר (ניהול שטח), ואדים אסמן (מידות), אור רוז-זכאים, אלכסנדר ויגמן ואוסקר בחרנו (פוטוגרמטריה, תכנון ותחכים), שי הלוי ואסף פרץ (צילום שטח ופוטוגרמטריה), יותם אשר (מעבדה אנליטית), אנה דה-וינסנס ותהילה ליברמן (ייעוץ קרמי), דונלד צבי אריאל, רוברט קול ויניב לוי (ייעוץ נומיסמטי), יעל גורין-רוזן (זכוכית), תמר קליין, אוויה אחרר, אלכסנדרה דרנקה ועתליה פידה (רישום וניהול מחסן). סיעו וליוו את החפירה: עמית ראם, נריה ספיר ויחיאל זלינגר (מרחב ירושלים, רשות העתיקות), קובי גור-אריה (עמותת אלע"ד), אבי עגימי (מנהל עבודה מטעם היזם) ופועלי יזם. תודתנו ליאנה ציחונבץ גיו עוזיאל, טלי אריקסון-גיני, איילה זילברשטיין, ליאת עוז, פטר גנדלמן וגיא שטיבל על הליווי והייעוץ.

חפירות אלו חושפות שרידים בעלי משמעות רבה ומתקופות שונות, כפי שנדון בעבר (זנטון ואחרים תשע"ט; זנטון ואחרים 2019, זנטון ואחרים תשפ"א; לוי ואחרים תשפ"ב; ושם רקע והפניות נוספות). השרידים שנחשפו שופכים אור על התפתחותו של האזור לאורכן של התקופות המיוצגות בחפירות. מאמר זה יתמקד בחשיפתה של בריכת דגים ייחודית, אשר תתואר להלן. בריכה זו מעידה על גידול דגים בירושלים בשלהי התקופה הביזנטית ובראשית התקופה המוסלמית הקדומה. בריכות דגים משמשות למגוון מטרות, מגידול דגים למסחר, מאכל או נוי ועד לגידול דגים בהקשר דתי-פולחני. במאמר זה נתאר את בריכת הדגים על רקע התהליכים ההיסטוריים שהתרחשו באזור גבעת עיר דוד במהלך התקופה הביזנטית ובראשית התקופה המוסלמית הקדומה.

■ רקע היסטורי

חלקו הדרומי של ערוץ הטירופיון הוא אחד ממוקדי התפתחותה של העיר ירושלים, החל משלהי ימי הבית השני ועד לשיאה של העיר במאה ה-6 לסה"נ בתקופה הביזנטית, תחת שלטונו של יוסטיניאנוס (לוי ואחרים תשפ"ב: 188). במהלך החפירות נחשפו שרידיו של רחוב מרוצף אבן, שנבנה בראשית המאה ה-1 לסה"נ, תחת הנציב הרומי פונטיוס פילאטוס (איור 2). רחוב זה שימש כאחד מרחובותיה הראשיים של העיר בשלהי ימי הבית השני וכאחד ממוקדיה המסחריים, עד לחורבנו בשנת 70 לסה"נ. רחוב זה חיבר את בריכת השילוח ושעריה הדרומיים של העיר, אל העיר העליונה והר ציון (איור 3) (לוי ואחרים תשפ"ב: 188 - 189; זנטון ואחרים 2019).

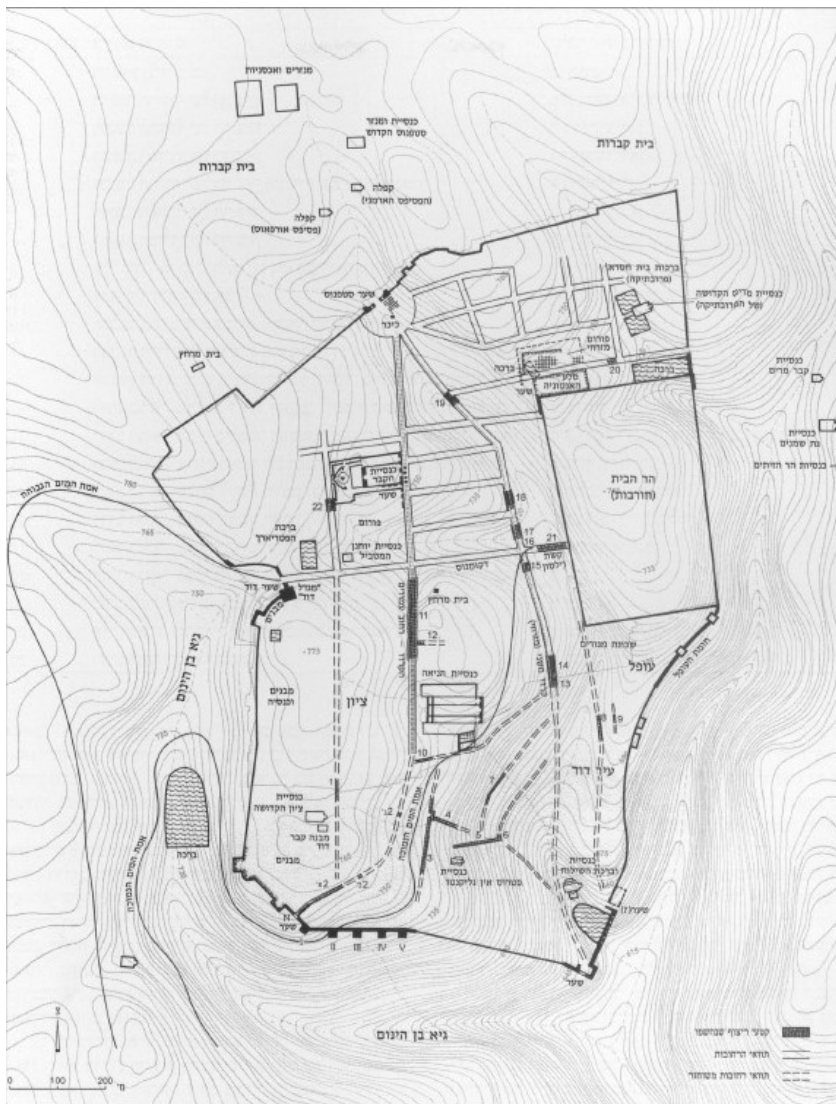
איור 2. הרחוב המדורג (ארי לוי).

איור 3. שחזור ירושלים ואזור הרחוב המדורג בשלהי ימי הבית השני על פי אייל מירון (ציור: שלום קוולר, באדיבות עמותת אלעד).

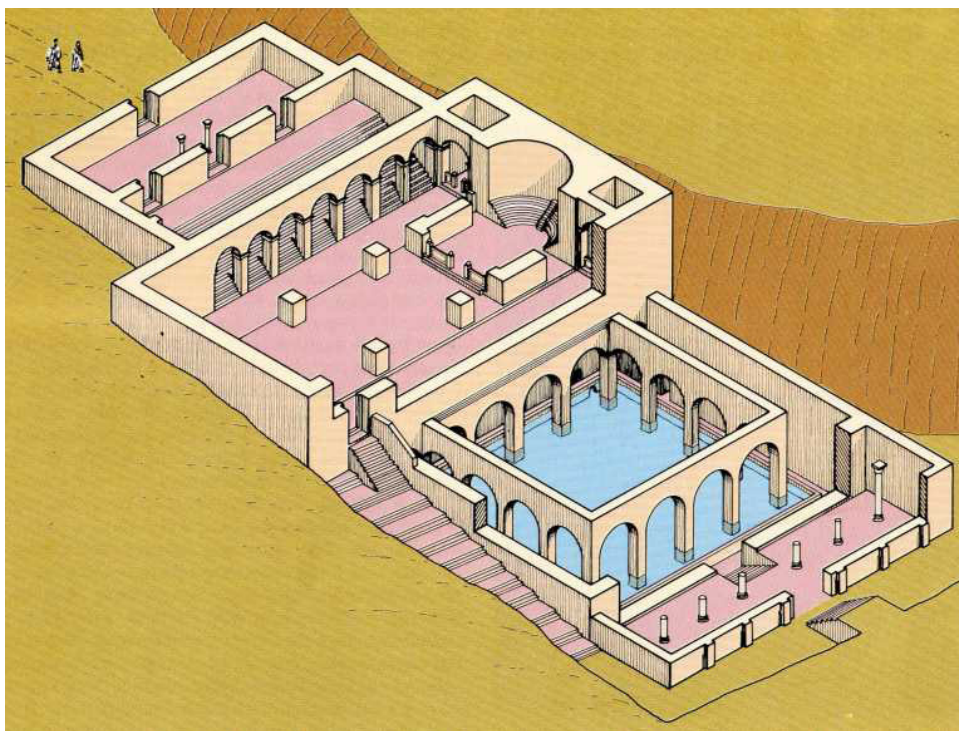
אופייה של ירושלים וגבולותיה הדרומיים במהלך התקופה הרומית, ובעיקר בשלבים שלאחר חורבנה של העיר בשנת 70 לסה"נ עד למאה ה-5 לסה"נ הולכים ומתבהרים בעקבות החפירות והמחקרים הנערכים בשנים האחרונות (להרחבה ראו ווקסלר-בדולח 2020). חלקיו הדרומיים של ערוץ הטירופיון, מבריכת השילוח וצפונה המשיכו, ככל הנראה, לשמש ציר אשר סביבו התפתח היישוב גם לאחר חורבנה של העיר ולאחר הקמתה של הקולוניה איליה קפיטולינה. התהליכים שהתרחשו באזור משקפים את הרצון לשמר את האזור ואת חשיבותו. זו נובעת בעיקרה מן הסמיכות לבריכת השילוח (ראו איור 3), ששימשה מקור מים מרכזי וחשוב של העיר ומוקד בעל חשיבות דתית, זאת למרות שאחת מתוצאותיו המרכזיות של החורבן היא צמצום באוכלוסייה, ירידה בהיקף הבנייה באזור וקיומה של פעילות חקלאית בעיקרה (זנטון, ליברמן וחג'בי תשע"ט: 264; לוי תשע"ט: 62 - 63; לוי ואחרים תשפ"ב: 187). ניתן להניח שהבנייה על גבעת עיר דוד ועל מורדותיו של הר ציון התחדשה באופן מצומצם לאחר יסודה של הקולוניה איליה קפיטולינה, במאות ה-2 וה-3 לסה"נ. לקראת סופה של המאה ה-3 וראשיתה של המאה ה-4 לסה"נ,

כאשר המרחב כולו הגיע לפריחה כלכלית, התחילה תנופת בנייה שבמסגרתה התרחב תחומה של ירושלים דרומה (לוי תשע"ט: 66). בראשיתה של התקופה הביזנטית, במאה ה-4 לסה"נ, ועם התגברותה של ההשפעה הנוצרית במרחב, עברה העיר מספר תהליכים שהשפיעו על מצבה הפיזי (איור 4). מבין תהליכים אלה, יש לציין את הגידול באוכלוסיית העיר, את הרחבת תחומה של העיר ובעיקר כלפי דרום אל גבעת עיר דוד והר ציון, סלילתם של רחובות והפיכתה של העיר למוקד של פעילות דתית, בעיקרה נוצרית. תהליכים אלו מגיעים לשיאם במחציתה השנייה של התקופה הביזנטית ובעיקר במאה ה-6 לסה"נ, במהלך שלטונו של יוסטיניאנוס (חג'בי ועוזיאל תשע"ה: 26 - 28; לוי ואחרים תשפ"ב: 187).

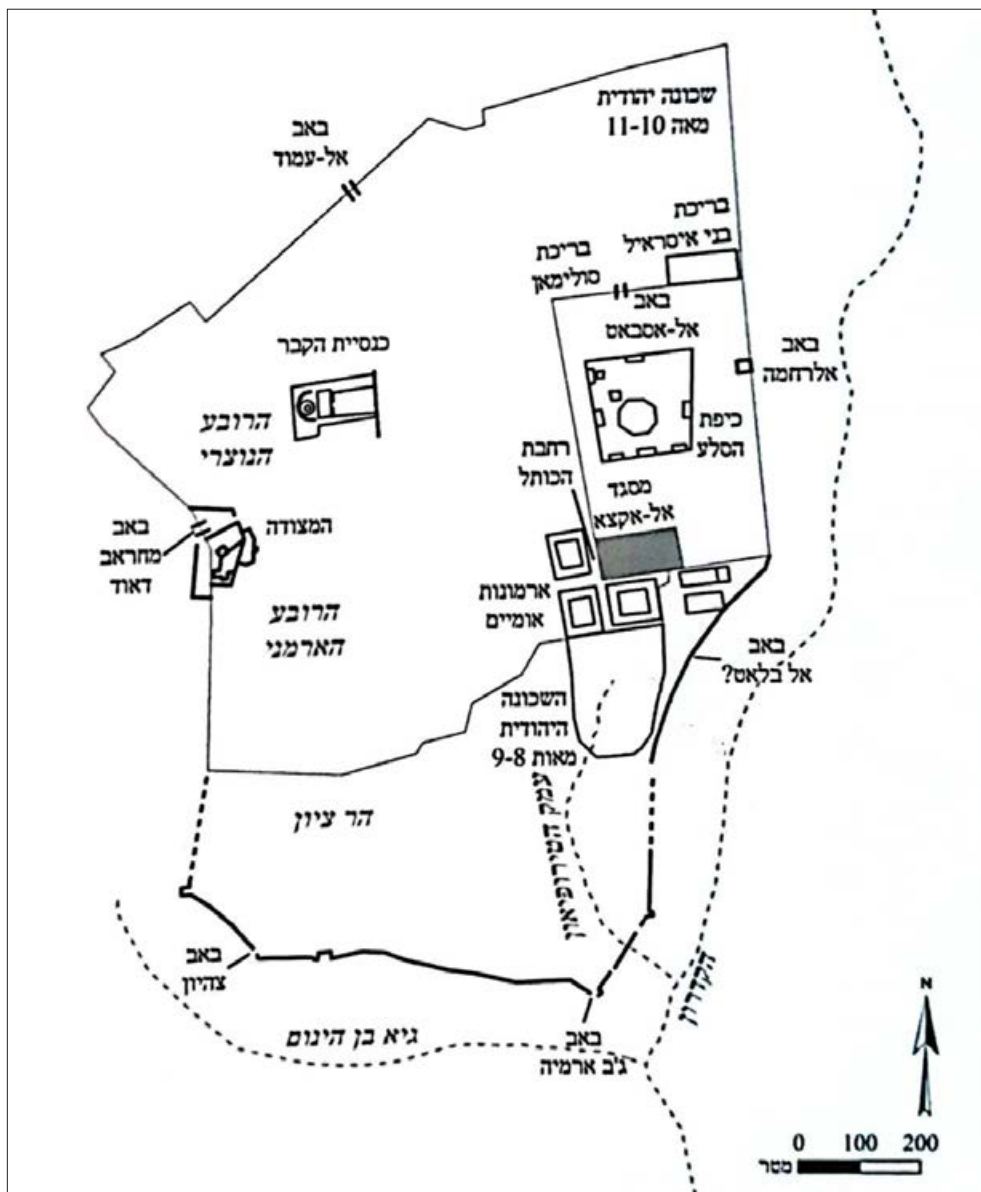
איור 4. ירושלים בתקופה הביזנטית (גוטפלד תס"ח).

חלקה הדרומי של גבעת עיר דוד ומורדותיו של הר ציון משכו אליהם עולי רגל רבים והיו מוקד לפעילות דתית, בעיקר לאחר פעולותיה של אבדוקיה במאה ה-5, אשר הקיפה בחומות את חלקיה הדרומיים של העיר ובכך תרמה לביטחונה של האזור ולביסוסו כנקודה חשובה במסלולי העלייה לרגל והביקור באתרים הקדושים בירושלים. בהקשר זה יש להדגיש גם את חשיבותו של האזור במסורת הנוצרית בעקבות סיפור נס ריפוי העיוור על ידי ישו (יוחנן ט, 1-11; לוי ואחרים תשפ"ב: 189). אבדוקיה הקימה בסמוך לבריכת השילוח כנסייה שהנציחה את המסורת הנ"ל (איור 5) (אשכנזי תשס"ט: 110-70; לוי ואחרים תשפ"ב: 189). על המדרון המזרחי של הר ציון, מוכרים מספר קטעי רחובות ובהם רחוב מרוצף אבן ומדורג, העולה מאזור כנסיית השילוח ודרום-ערוץ-הטירופיון, אל עבר כנסיית סנט פטרוס אינגליקנטו דהיום ולעבר פסגתו של הר ציון וכנסיית ציון הקדושה מהתקופה הביזנטית שבראשו. בחפירותיו של ברושי ב"בית קייפא" (תשל"ג), נחשף רחוב העולה צפונה. ייתכן שרחוב זה חיבר את כנסיית ציון למרכזה של העיר הביזנטית - כנסיית הקבר. רחובות ושרידי בנייה נוספים (ראו איור 4), שתועדו באזור גבעת עיר דוד והר ציון - קשורים למערך הליטורגי של העיר ומחברים את האזור אל מרכזה וליבה של העיר הביזנטית (גוטפלד תשס"ח: 66 - 70; לוי ואחרים תשפ"ב: 199 - 202). סלילת הרחובות, הקפתה של העיר בחומות, בניית מוקדי הקדושה וחשיבותו של האזור כחלק ממערך העלייה לרגל, היו כר פורה להתפתחות של מוקדי תעשייה, מסחר ומוקדים ליטורגיים באזור גבעת עיר דוד והר ציון. מוקדים אלו שימשו הן את אוכלוסייתה המקומית של העיר והן את אלו שהגיעו אליה מבחוץ. במעבר מן התקופה הביזנטית אל התקופה המוסלמית הקדומה, עברה

איור 5. כנסיית השילוח (לין ריטמאייר).

העיר מספר שינויים מהותיים שהשליכו, בין השאר, על מוקדיה ועל תכניתה העירונית (איור 6). שינויים אלה מתבטאים גם בחפירות שנערכו בתחומיה של גבעת דוד. החפירות שנערכו בחלקיה הצפון-מערביים של גבעת עיר דוד ובחלקיו הצפון-מערביים של חניון גבעתי, במקביל לרחוב המרוצף מן התקופה הביזנטית; שנחשף בעבר על ידי קרופוט ופיצ'ג'ראלד (1929), הראו היטב את השינויים שחלו באזור (חג'בי ועוזיאל 2015; בן עמי וצ'חנובץ 2020).

איור 6. ירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה (עמית-פרייס תשע"ז)

החפירות הראו שבמעבר לתקופה האומיית, הפך המרחב לאזור תעשייתי, הכולל בסמוך לו אזור מגורים. הרחוב מן התקופה הביזנטית הוצר בחלקים מסויימים וחלקים ממנו אף הוסרו. חלקים מן הרחוב כוסו בדרך עפר ובאזור הוקמו מתקנים לתעשייה, מטלורגית בעיקרה, לצרכי מחזור ושימוש מחדש במתכות (צ'חנובץ 2022: 309-313). בראשיתה של התקופה העבאסית, האזור שינה פעם נוספת את אופיו, התפתח בו שוק, נוספו מתקנים תעשייתיים וכן בורות אשפה המשמשים עדות לשוק הסואן שהתפתח במקום. (בן עמי וצ'חנובץ 2020: 271-375; צ'חנובץ 2022: 314-318).

■ בריכת הדגים בעיר דוד (איור 7)

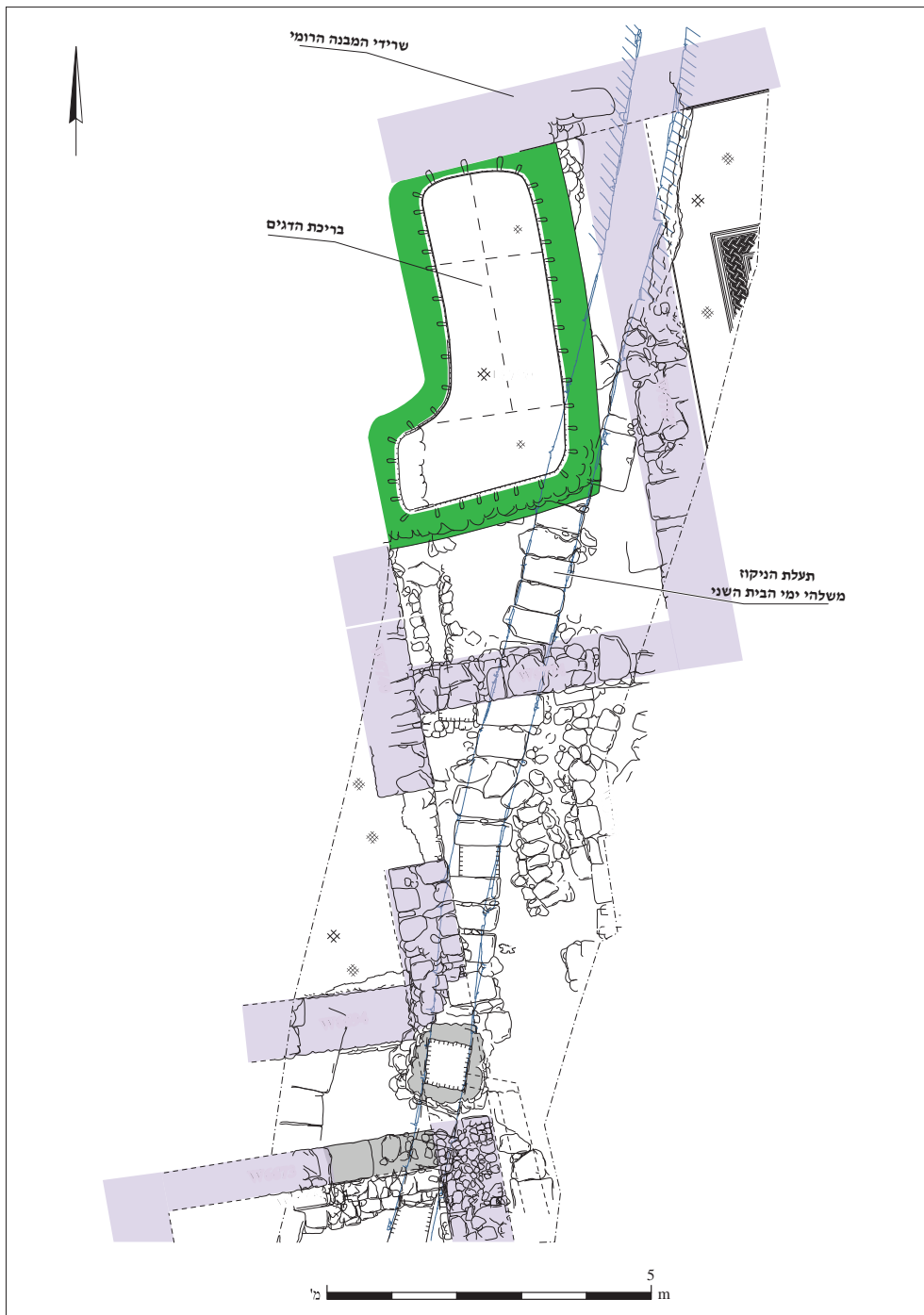
איור 7. בריכת הדגים (ארי לוי).

במהלך החפירה נחשפו שרידיו של מבנה מן התקופה הרומית המאוחרת - המאה ה-4 לסה"נ (איור 8), הנמצא מצפון לרחוב המדורג משלהי ימי הבית השני. מבנה זה מהווה, ככל הנראה, עדות להתפתחותה של העיר בשלהי המאה ה-3 וראשיתה של המאה ה-4 לסה"נ, כפי שתואר לעיל. בחלקו הצפון-מערבי של מבנה זה, נחשף מתקן המבטל את אחד מחדריו לאחר יציאתו של המבנה משימוש (איור 9). יש לציין שגם בחלקים אחרים של המבנה זוהו אלמנטים אדריכליים שונים מתקופות מאוחרות למבנה, מהתקופה הביזנטית ומהתקופה המוסלמית הקדומה, העושים שימוש משני בחדריו השונים של המבנה ומבטלים השימוש בו. אלמנטים אלה נמצאים תחת מחקר נפרד. מתקן זה זוהה כבריכת דגים (למיקומה של הבריכה ראו איור 1). אורכו של

המתקן 4.4 מ', רוחבו 1.5 מ' וגובהו 1.4 מ'. המתקן בנוי מקיר היקפי, אשר נבנה מאבני שדה בגודל ממוצע של 0.8 מ' x 0.6 מ'. אבני הבנייה של הקיר לוכדו בחומר מליטה כהה וחזק, שטיבו יתברר בהמשך המחקר. כאמור, חלקו הצפוני של המתקן רוכב על אחד מקירותיו של המבנה מן התקופה הרומית ומבטל אותו (איורים 10 + 11). ניתן להציע, לפחות בשלב זה של המחקר, שבנייתו של המתקן בתוך המבנה נועדה לצורך ביסוסו וייצובו. חלקו הפנימי של המתקן מטויח בטיח הידראולי. אל תוך הטיח, בדפנותיו הפנימיים של המתקן, שוקעו כ-50 קנקנים עשויים חרס (איור 12), עומקם הממוצע 0.20 מ' וקוטרם כ-0.7 מ'. פתחם של הקנקנים פונה כלפי פנים המתקן. יש לציין שבחלקו הצפוני של המתקן ובתחתיתו נחשפו שלושה קנקנים גדולים יותר. עומקם הממוצע 0.24 מ' וקוטרם 0.15 מ'. תקרתו המקומרת של המתקן השתמרה ומכסה את שני שלישי הצפוניים, כאשר חלקו הדרומי נשאר, להערכתנו, פתוח. רצפתו של המתקן מטויחת בטיח הידראולי, נחתמה על ידי מילוי, המורכב מאדמה חרסיתית בגוון אפור שבה התגלו חלק מאבני תקרתו של המתקן אשר קרסו פנימה לאחר יציאתו משימוש בראשיתה של התקופה המוסלמית הקדומה. חפירתו של המילוי החותם את רצפת המתקן העלתה קשקשי דגים רבים ומעט עצמות שטרם זוהו (איור 13).

איור 8. המבנה הרומי (ריקי זלוט הר-טוב).

איור 9. תכנית בריכת הדגים ויחסה למבנה הרומי (אור רז-זכאים).

איור 10. מבט לצפון-מערב על חלקה הצפוני של בריכת הדגים, המבטל את קיר המבנה הרומי (ארי לוי).

איור 11. מבט מערבה על חלקה הצפוני של בריכת הדגים, המבטל את המבנה הרומי (ארי לוי).

איור 12. הקנקנים המשולבים בדפנות בריכת הדגים (ארי לוי).

איור 13. קשקשי הדגים שהתגלו בחפירה (קובי הראתי).

קשקשי הדגים והקנקנים אשר שוקעו בדפנותיו הפנימיים של המתקן, בנוסף למספר מצומצם של עצמות דגים, מעידים על שימושו של המתקן כבריכת דגים. מן החפירה עולה כי בריכה זו נבנתה במהלכה של התקופה הביזנטית במאה ה-6 לסה"נ, והמשיכה להתקיים עד לראשיתה של התקופה המוסלמית הקדומה, במאה ה-7 לסה"נ.

יש לציין שבמהלך החפירה לא נתגלה מקור המים או המאגר שהזין את בריכת הדגים, דוגמת בור מים או אמת מים, אך יש לקוות כי זה יתגלה בהמשך החפירה באזורים שטרם נחפרו. מקור המים הטבעי הקרוב ביותר, שעשוי היה לספק מים לבריכה, הוא מעיין הגיחון. יש לציין, שמעיין הגיחון לכשעצמו, לא תומך בגידול טבעי של דגים (ספיסאריץ' ואחרים 2022). החלק הצפוני וחלק המרכזי של הבריכה היו מקורים וניתן לשער שהכניסה אל הבריכה נעשתה מפתח בחלקה העליון-הדרומי. לגבי ניקוז המים מן הבריכה וניקיונה, לדעתנו, וכפי שהעלה איילון במחקרו על חורבת סאביה, ניתן היה לנקות ולהוציא את המים בממוצע רק פעם בשנה (אילון 1979). להערכתנו, ועל סמך נתוני החפירה, ניתן להציע שבריכת הדגים שגילינו לא שימשה לגידול מסחרי של דגים, אלא לגידול דגים למטרה מסוימת, כגון פעילות טקסית הקשורה בחשיבותו הדתית של האזור. הראיה לכך היא מידותיה הקטנות של הבריכה שלא תומכות בגידול מסחרי. נוסף על כך - נראה שעקב ממדיה, הבריכה לא שימשה לרבייה של דגים, אלא שהדגים הובאו אליה כשהיו בוגרים. נראה כי הדגים היו מזונים שונים על סמך השוני בגודלם של הקנקנים ששוקעו בדפנות הבריכה. המחקר העתידי על עצמות וקשקשי הדגים שנתגלו בחפירה יוכל לאשש זאת.

■ בריכות דגים מן התקופה הביזנטית, שנחשפו במרחב הארץ-ישראלי

קיסריה. באתר נתגלתה בריכת דגים חצובה בסלע, מצפון-מזרח לחומת העיר ובסמוך לבית מרחץ. בדפנותיה של הבריכה שוקעו כ-60 קנקנים. אל הבריכה הוזרמו מי ים, דרך תעלות חצובות. חופרי האתר הוציעו שבריכה זו, שתוארכה לתקופה הביזנטית, שימשה לגידול דגים (דללי-עמוס וטפר 2021: 45; פלינדר 1976).

עלוט. האתר נמצא במרכז הכפר עלוט שבגליל התחתון. במהלך חפירות שנערכו במקום, נחשפה בריכת דגים שתוארכה לפרק הזמן שבין אמצע התקופה הרומית ועד לשלהי התקופה הביזנטית. באחד מקירות הבריכה, שולבו חמישה קנקני אנטיליה שפתחיהם פנו אל פנים הבריכה. לדעתם של חוקרי האתר, מדובר בבריכה ששימשה לגידול דגי מים מתוקים (דללי-עמוס וטפר 2021).

חורבת סאביה. באתר, הנמצא בשרון בסמוך לכפר סבא, נחשפה בריכת דגים מן התקופה הביזנטית. בחלקם הפנימי של קירות הבריכה שולבו קנקנים שלמים וחצאי קנקנים ובאחת מפינות הבריכה הונח כלי גלילי. לדעתו של החופר, מכיוון שהבריכה לא נבנתה בסמוך למקור מים כגון אמה או מקור טבעי, ייתכן והבריכה הוזנה מבור או באר וגם אם אין מקור מים קבוע המזין את הבריכה - ניתן לגדל כך דגים ולהקפיד על נקיון המתקן והחלפת המים פעם בשנה (דללי-עמוס וטפר 2021: 45; אילון 1979: 178-179).

חדרה. בחפירות שנערכו כ-1 ק"מ מדרום לנחל חדרה, נחשפו שרידיה של בריכת דגים אשר תוארכה לתקופה הביזנטית. במהלך החפירה נחשפה רצפתה העשויה פסיפס לבן. במרכזה של הרצפה נחשף בור שיקוע ובנוסף לכך, עיטור צלב. שלוש מדופנות הבריכה נחשפו גם כן. לאורכן ובצמוד אליהן נחשפו שרידי מדפים עליהם הונחו, ככל הנראה, קנקני השרצה מהם שרדו שברי גוף אחדים (שקרונ 2023).

תל תנינים. תל תנינים נמצא בסמוך לשפכו של נחל תנינים, כחמישה ק"מ מצפון לקיסריה. באתר נחפרו שתי בריכות דגים. בריכה אחת רבועה ולאורך קירותיה, בחלקה הפנימי, שולבו קנקנים שפתחם פונה לחלל הבריכה. הבריכה השנייה גם כן רבועה ובחלקה הפנימי שולבו אמפורות שפתחן פונה לפנים הבריכה. שתי הבריכות פעלו עד לשלהי התקופה הביזנטית (שטיגליץ 1998: 54; שטיגליץ 2006: 63-92, 226).

עין ביכורה. האתר נמצא בהרי ירושלים, מערבית לעין כרם מעל אפיקו של נחל שורק. באתר נחשפה בריכה שזוהתה כבריכת דגים. בריכה זו טויחה בחלקה הפנימי ובתוך הטיח שולבו שתי שורות של קנקני חרס. פתחי הקנקנים פונים אל פנים הבריכה (גיבסון איבס וקלונר 1991: 41).

יבנה-ים. במהלך חפירה שהתקיימה באתר, שנמצא בחוף פלמחים, נחשף מתקן חצוב ומטויח אשר זוהה כבריכה לגידול דגים. בתחתיתו של המתקן ובצמוד לדפנותיו, נחשפו במהלכה של החפירה קנקנים שהונחו בצורה אופקית. קנקנים אלו שימשו את הדגים להשרצה ולמסתור (עג'מי ואחרים 2015).

אחוזת המייל השלישי. האתר נמצא באשקלון, כ-2 ק"מ ממזרח לקו החוף. במהלך החפירה נחשף מתחם הכולל בית מרחץ ובסמוך לו שלוש בריכות שצורתן טרפזית. בריכות אלה טויחו בטיח בחלקן הפנימי. הבריכות הוזנו, ככל הנראה, ממים שהגיעו מבית המרחץ על ידי מערכת של תעלות. לדעתם של חופרי האתר, הבריכות שימשו לאחזקת דגים בוגרים שהובאו לאתר ממקור חיצוני כלשהו (ישראל ואריקסון גיני 2013: 184-185).

עין חניה. האתר התפתח סביב מעיין הנמצא בגדתו הדרומית של נחל רפאים (ברוך וזילברבוד תשע"ו: 195). במהלך חפירות שנערכו באתר בניהולם של י' ברוך וא' זילברבוד בשנים 2012-2015, נחשפו ותועדו מערכות מים הכוללות תעלות הזנה ובריכת מים רבועה ומטויחת. בדפנותיה הפנימיים של הבריכה, שוקעו בטיח מספר חורים מעוגלים שעומקם כ-0.2 מ'. חופרי האתר מציעים שחזור לפיו המתחם הנחפר כולל חצר פריסטילית הכוללת בריכת מים ומסביב לה סטווים מקורים, מהם היה מעבר אל אגפי מגורים. שחזור מיקומה של הבריכה, במרכזה של חצר פריסטילית, מעלה את ההשערה שמדובר בבריכה ששימשה לנוי. בנוסף לכך, חשיפתם של החורים אשר שוקעו בדפנותיה הפנימיים של הבריכה, מעלה את הסברה שמדובר בבריכה ששימשה לגידולם של דגים. ניתן להציע שגידול הדגים באתר זה שימש לנוי. יש לציין שהצעת זיהויה של בריכה זו, כבריכת דגים נמצאת עדיין תחת מחקר בשנות ה-30 של המאה ה-20, נערכו באתר חפירות בראשותו של ד' ברמקי. חפירות

אלה התרכזו בחשיפתה של כנסייה מן התקופה הביזנטית שבה נתגלו שני שלבים, האחד מן המאות 5-6 לסה"נ והשני משלהי התקופה הביזנטית ועד לתקופה המוסלמית הקדומה - המאה ה-8 לסה"נ. סידור אדריכלי דומה, שבו ניתן לזהות כנסייה ובסמוך אליה בריכה, מוכר גם מאתרים אחרים במרחב, כגון כנסיית השילוח, ולאז דווקא מייצג עדויות לגידול דגים, אלא אדריכלות מקובלת המסמלת קשר טקסי למים (להרחבה על כנסיית השילוח ראו לוי ואחרים תשפ"ב). מיקומו של האתר בסביבה בעלת אופי חקלאי מובהק, יכול לתמוך בהשערה שייתכן שבשלב כלשהו, שימשה הבריכה בעין חניה גם כבריכה לגידול דגים (ברוך וזילברבוד תשע"ו: 198 - 204).

■ הדגים וחשיבותם

דגים היו מאז ומתמיד מרכיב חשוב בתזונה האנושית. מציאתם של שרידי דגים, כעצמות וקשקשים, ובריכות לגידול דגים באתרים הנמצאים בסמוך למקורות מים ובחלקי הארץ הרחוקים ממקורות מים, כירושלים או הנגב, יכולים להעיד על חשיבותם של הדגים ועל קיומו של מסחר בדגים, דבר שמעיד לעיתים גם על יוקרה, בעיקר כאשר מדובר ביבוא וסחר במינים אקזוטיים (כגון דגי תוכי מן הים האדום) ופיתוח אמצעי שימור ותובלה של הדגים למרחקים. במרחב הארץ-ישראלי, מסחר בדגים מקורו בכמה מוקדים: הים התיכון; הים האדום; מקורות מים מתוקים כנהרות או אגמים ומהנילוס במצרים (בלווים ואחרים 2021). בירושלים נמצאו שרידי דגים ברבות מן החפירות שהתקיימו בעיר, דבר המהווה עדות חשובה למרכזיותו של הדג בתזונה המקומית, ובמיוחד באתר הנמצא בפנים הארץ. בהקשר לכך, יש לציין שירושלים נבדלת מערים אחרות בחשיבותה הפוליטית וגם בחשיבותה הדתית (ספיסאריץ' ואחרים 2022). עדויות לגידול דגים בבריכות מופיעות החל מהאלף ה-2 לפסה"נ במצרים ובמסופוטמיה. בעולם הרומי הן מוכרות כבר במאה ה-2 לפסה"נ. בעולם הרומי היו מוכרים שני סוגי בריכות לגידול דגים: בריכות לגידול דגים שמקורם במים מליחים ובריכות לדגים שמקורם במים מתוקים. יש לציין שבתחילה, הוקמו בריכות דגים בעולם הרומי לגידול דגי מים מליחים בלבד, באזורים הסמוכים לחוף, כדי לנצל את מי הים. בהמשך, הוקמו בריכות לגידול דגי מים מתוקים. בריכות אלו מופיעות באזורים ציבוריים וגם במבנים פרטיים. הבריכות הוזנו מהצנרת העירונית. בריכות המופיעות במבנים פרטיים מעידות על מעמדם הרם של יושבי המבנה. מבחינת השימוש בבריכות הדגים ניתן לחלקן, באופן כללי, לארבעה תחומים:

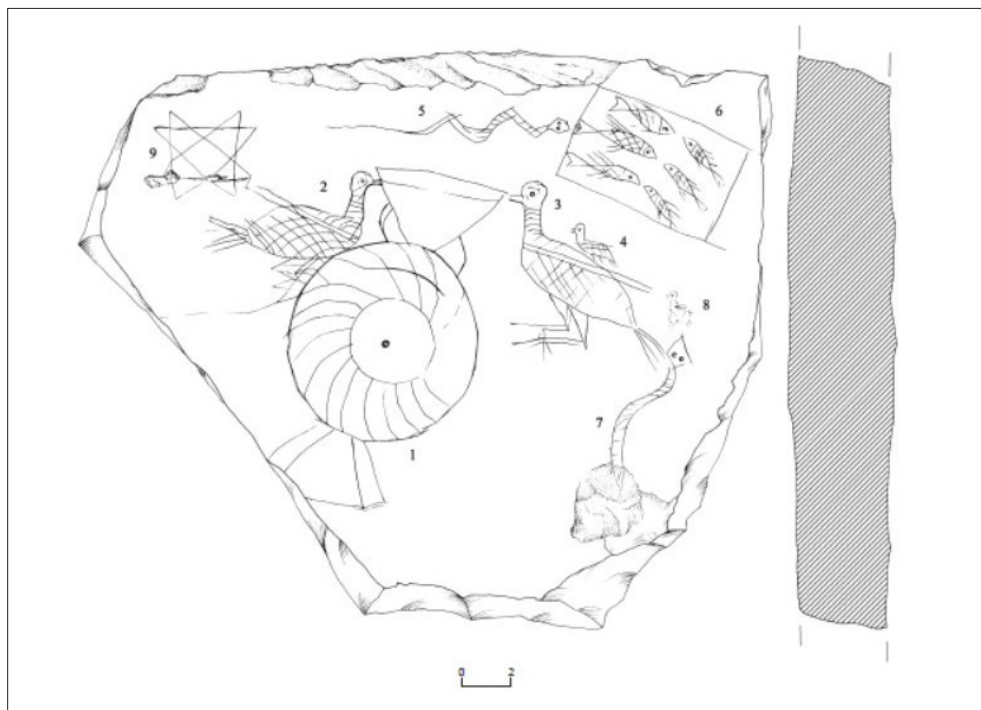
- א. גידול דגים חקלאי/מסחרי למטרות מאכל.
- ב. גידול דגים למטרות נוי.
- ג. גידול דגים במרחב הפרטי כסמל סטטוס, המעיד על יכולותיו הכלכליות של המגדל.
- ד. גידול דגים למטרות פולחן דתי.

לרוב, בבריכות המשמשות לדגים, ניתן להבחין בגומחות או מגרעות המשולבות בדפנות הבריכה וגם בכלי חרס המשוקעים בדפנות הבריכה או בתחתיתה, כדי ליצור מקומות הטלה לביצי הדגים, להשרצה וליצירת מקומות מסתור מוצלים. ישנם מקרים שבהם הותקנו בבריכות קנקנים או כלי

חרס בגדלים שונים, המשמשים לסוגי דגים שונים, כדי ליצור מקום מוגן לדגים כנגד אגרסיביות של דגים אחרים (גורביץ' תשע"ו: 153; שמש תשע"ז: 100; אילון 1979: 179). בריכות דגים נדרשות לקיים תנאים מסוימים כדי להבטיח תנאים אופטימליים לדגים, כגון חמצן, טמפרטורה ומזון. לתנאים אלו יש להוסיף את חשיבותו של מקור מים באיכות גבוהה המזין את המתקן, ומערכת היכולה לנקז את המתקן או להוביל אליו את המים. ישנן בריכות המשמשות לגידולם של דגים בוגרים המובאים אליהן. במקרים אלו, ניתן היה לשמר את הדגים בבריכה עד לתקופה של שנה, מבלי להחליף את המים (דללי-עמוס וטפר 2021: 45; אילון 1979: 179).

■ מקורות המעידים על קיומן של בריכות דגים בעולם הרומי

ישנם מקורות בהם מתועדת התייחסות לדגים, לגידולם ולחשיבותם מבחינה מסחרית ואף דתית. מן המקורות השונים, ניתן לתאר את המרחב התרבותי והחומרי שבו גידלו או סחרו בדגים למטרות שונות. בימי הבית השני ניתן להניח שהיה מגוון רחב של דגי מאכל בירושלים, ואולי אף שוק דגים, על סמך השם 'שער הדגים' שניתן לאחד משערי ירושלים (נחמיה ג, ג). בימיו של נחמיה אף ננזף העם על קניית דגים מן הצורים בשבת (נחמיה יג, טז; בוכניק ואחרים תש"ע: 98-99). אצל חז"ל, בריכות דגים מכונות "ביברין של דגים" (משנה, ביצה ג, א; קוסמן תשנ"ג ושם הדיון). הדגים נזכרים במשנה ובתוספתא בהקשרים שונים הקשורים בדייג ובטהרתם של דגי המאכל השונים אשר הובאו לשווקים. המחבר הרומי לוקיוס קולומלה, שפעל במאה ה-1 לסה"נ וכתב את החיבור "על החקלאות", מתאר בריכות דגים שבהן הותקנו תאים ששימשו את הדגים למסתור מחום השמש ומאורה (על החקלאות 1954). פליניוס הזקן, בן המאה ה-1 לסה"נ, מזכיר בספרו על חקר הטבע בריכות דגים, אך יותר בפן האמנותי הקשור בציורי קיר (116:35) ובמינרלים שונים המתוארים בהקשר לבריכות דגים (66:37). מן ההיבט הפולחני, במסורת הנוצרית הדג מהווה סמל חשוב ומשמש כאחד המאפיינים של טקס "סעודת האדון" (Eucharist); תיאורים שונים של הדג מופיעים באיקונוגרפיה הביזנטית, יחד עם הלחם והיין (זילברשטיין 2018: 341 ושם מקורות נוספים). במהלך חפירות שהתקיימו בחניון גבעתי, מצפון לחפירת הבריכה הנידונה במאמר זה, נתגלה שבר גלוסקמה הנושא חריתות של מספר סצינות (איור 14). שבר הגלוסקמה תוארך לתקופה הביזנטית עקב מציאתו במילויים החותמים מפלס חיים של אחד מחדריו של מבנה המתוארך לתקופה זו, ועל סמך המוטיבים החרותים עליו (זילברשטיין 2018: 335; 2020: 251).

איור 14. שבר הגלוסקמה מגבעתי ועליו דגים במסגרת מלבנית - ראו מס' 6 (זילברשטיין 2020: 253; איור 9.2)

אחת הסצינות המופיעות על גבי שבר הגלוסקמה, מתארת שלושה זוגות דגים, הפונים אלה כלפי אלה. נראה כי הדגים נתונים במסגרת מלבנית המקיפה אותם. ייתכן ומסגרת זו מייצגת בריכת דגים אך יש לציין שתיאור של דגים במסגרת או בריכה כמו שמופיע בפריט זה, לא מופיע במוטיבים אמנותיים אחרים המוכרים מן התקופה הביזנטית (זילברשטיין 2018: 337; 2020: 255).

סיכום

בריכת הדגים שנחשפה בחפירות עיר דוד ממוקמת בסמוך למערכת הדרכים העירונית בדרומה של ירושלים הביזנטית, ובסמוך למוקדים מרכזיים ששימשו לעלייה לרגל, ובראשם כנסיית השילוח ושערי העיר מדרום, והר ציון ממערב (להרחבה על התכנון העירוני ומוקדי הקדושה ראו: לוי ואחרים תשפ"ב). לדעתנו ניתן להציע, שבריכת הדגים שימשה לאחזקתם ואחסנתם של דגים בוגרים וחיים שהובאו אליה במיוחד. הדבר הצריך יבוא מתמיד של דגים וייתכן שהדגים הועברו לחנות או לסוחר, אשר טיפלו במכירתם או במסירתם כתרומתה. כך מוסברת העובדה שאין פתח ניקוז בבריכה זו, פתח שאותו מוצאים בבריכות ששימשו בעיקר לגידולם של דגים מבקעתם עד בגרותם, כפי שניתן לראות גם בבריכת הדגים שנחשפה בחורבת סאביה (אילון 1979). קרבתה של הבריכה למוקדי

הפולחן המרכזיים של האזור - כנסיית השילוח והמוקדים הפזורים בהר ציון, וקרבתה למערך הדרכים המחבר בין מוקדי הפולחן, יכולות לרמז על משמעות פולחנית הקשורה בדגים שהובאו אל הבריכה - אם בטקסים שונים ואם כחלק ממערך חקלאי התומך בקהילות הנוצריות החיות באזור או בעולי הרגל הרבים המגיעים לעיר ופוקדים את אתריה הקדושים. אחד האפיונים המיוחדים של בריכת הדגים שנחשפה בעיר דוד הוא בנייתה בתוך עיר הנמצאת בפנים הארץ ולא בסמיכות למקור מים היכול לקיים גידול דגים למטרה מסחרית. יודגש כי בריכת הדגים בתחומיה של ירושלים היא ממצא נדיר שכמותו לא תועד עד כה בתולדות המחקר הארכיאולוגי של העיר. כפי שהראתה החפירה, בריכת הדגים נבנתה במהלכה של התקופה הביזנטית, לאחר התפשטותה של העיר דרומה אל חלקיה הדרומיים של גבעת עיר דוד והר ציון. הבריכה נבנתה באזור שכבר היה בנוי בזמן הקמתה וראיה לכך היא ביטולו של חדר במבנה משלב קדום לבריכה ושימוש בשרידי המבנה כתמך לבריכה. הממצא העולה מן השכבה החותמת את רצפתה של הבריכה, מלמד כי היא ננטשה והשימוש בה הופסק במהלך התקופה המוסלמית הקדומה, מעט לפני תחילתה של התקופה העבאסית. ניתן להציע שיצאתה מכלל שימוש תלויה בכמה גורמים: המעבר מן התקופה הביזנטית לתקופה המוסלמית הקדומה היה הדרגתי והגיע לשיאו בתקופה העבאסית, אז ננטש המרחב התרבותי-נוצרי שהתקיים בעיר. בשנת 614 לסה"נ כבשו הפרסים את ירושלים וישבו בה למשך מספר שנים ולאחר מכן, בשנת 638 לסה"נ, נכבשה העיר בידי המוסלמים. אירועים אלו הובילו לנטישתם של אתרים רבים אשר פעלו בעיר במהלכה של התקופה הביזנטית וביניהם כנסיות ומוקדי פולחן, מבני ציבור, מבני מסחר ודרכים. כבר באמצע המאה ה-7 לסה"נ, במעבר מן התקופה הביזנטית לתקופה המוסלמית הקדומה, ובראשיתה של התקופה האומיית, אזור גבעת עיר דוד החל להשתנות מהותית ואופיו הפך לתעשייתי. רחובות שהתקיימו באזור התבטלו וחלקם הצטמצמו ונבנו עליהם ובסמוך להם מתקני תעשייה (חג'בי ועוזיאל 2015; צ'חנובץ ובן-עמי תשע"ח: 216 - 222). גם כנסיית השילוח בדרומו של ערוץ הטירופיון יצאה מכלל שימוש ועל רצפתה של הסיטרה הצפונית שלה נבנה מתקן ששימש, ככל הנראה, כבשן סיד (לוי ואחרים תשפ"ב: 192 - 193). במחצית המאה ה-8 לסה"נ, במעבר לתקופה העבאסית האזור שינה את אופיו והפך לאזור מסחרי שהתקיים בו שוק (חג'בי ועוזיאל 2015: 44; צ'חנובץ 2018: 235-236; בן-עמי וצ'חנובץ 2020: 307 - 707). זהו השלב שבו בריכת הדגים ננטשה. בשלב זה של המחקר טרם נתבררו הסיבות לבנייתה, אופייה והסיבות להפסקת השימוש בה ואנו מקווים ששאלות אלו יתבררו בהמשך.

Routes and the Role of Red Sea Parrotfish (Scaridae) During the Byzantine and Early Islamic Periods, in: *Journal of Archaeological Science: Reports* 36, 102808.

בן עמי וצ'חנובץ 2020

D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets, Jerusalem: Excavations in the Tyropoeon Valley (Giv'ati Parking Lot) II: The Byzantine and Early Islamic Periods, *IAA Reports* 66, Jerusalem.

ברוך וזילברבוד תשע"ו

י' ברוך וא' זילברבוד, עין אל-חניה שבנחל רפאים, תוצאות החקירות הארכיאולוגיות, בתוך: ג"ד שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן-עמי וי' גדות, חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ט, ירושלים: 213-195.

ברושי תשל"ג

מ' ברושי, 'החפירות בבית כייפא בהר ציון', קדמוניות 19 - 104:20 - 107

גוטפלד תשס"ח

א' גוטפלד, 'מערך רחובותיה של ירושלים בתקופה הביזנטית', ארץ-ישראל כח: 66 - 78

גורביץ' תשע"ו

ד' גורביץ', למה שימשו בריכות המים בירושלים בשלהי ימי הבית השני?, בתוך: ג"ד שטיבל, א' פלג-ברקת, ד' בן-עמי וי' גדות (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה ט, ירושלים: 145-177.

גיבסון, איבס וקלונר 1991

S. Gibson, B. Ibbs and A. Kloner, The Sataf Project of Landscape Archaeology in the Judaean Hills: A Preliminary Report on Four Seasons of Survey and Excavation (1987-89), *Levant* 23: 29-54

■ ביבליוגרפיה

ספרות מקור

חקר הטבע תשס"ט

גאיוס פליניוס סקונדוס, חקר הטבע, ספרים 33 - 37 (ר' רייך, תרגום), ירושלים.

על החקלאות 1954

Columella, *On Agriculture* II: Books 5-9 (E.S. Forster and E.H. Heffner (eds. and trans.); (Loeb Classical Library 407), Cambridge, Mass.

ספרות מחקר

אילון 1979

E. Ayalon, The Jar Installation of Khirbet Sabiya, *IEJ* 29: 175-181

אשכנזי תשס"ט

י' אשכנזי, אם הכנסיות כולן: כנסיית ירושלים מראשיתה ועד הכיבוש המוסלמי, ירושלים.

בוכניק ואחרים תש"ע

ר' בוכניק, ע' לרנאו, ג' בר-עוז ור' רייך, תפריט הדגים הירושלמי בשלהי ימי הבית השני, בתוך: א' ברוך, א' לוי-רייפר וא' פאוסט (עורכים), חידושים בחקר ירושלים 15, רמת גן: 97 - 117.

בלויס 2018

R. Blevis, *Fish in the Desert: Parrotfish from the Negev as Trade Indicators in the Byzantine-Islamic Transition Period*, Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Master's Degree, Haifa University, Haifa.

בלויס ואחרים 2021

R. Blevis, G. Bar-oz, Y. Tepper and I. Zohar, Fish in the Desert: Identifying Fish Trade

דללי-עמוס וטפר 2021

ע' דללי-עמוס וי' טפר, בריכת דגים מהתקופות הרומית-הביזנטית בעילוט, עתיקות 103: 29-48.

ווקסלר-בדולח 2020

S. Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina – Jerusalem in the Roman Period In Light of Archaeological Research*, Boston.

זילברשטיין 2018

A. Zilberstein, A Byzantine Pictorial Graffito from Jerusalem, *Liber Annuus* 68: 335-349.

זילברשטיין 2020

A. Zilberstein, Pictorial Graffito on a Stone Plaque, in: D. Ben-Ami and Y. Tchekhanovets, *Jerusalem: Givati Parking Lot II*, *IAA* 66, Jerusalem: 251-259.

זנטון ואחרים 2019

N. Szanton, M. Hagbi, J. Uziel and D. T. Ariel, Pontius Pilate in Jerusalem: The Monumental Street from the Siloam Pool to the Temple Mount, *Tel Aviv* 46: 146-166.

זנטון ואחרים תשפ"א

נ' זנטון, מ' חג'בי, א' לוי וג' עוזיאל, הרחוב המדורג מסוף ימי הבית השני בגיא הטירופויון בירושלים, קדמוניות 160: 120 - 128.

זנטון, ליברמן וחג'בי תשע"ט

נ' זנטון, ת' ליברמן, ומ' חג'בי, בין מים לעיר: מבנה מידות המאוחר לשנת 70 לסה"נ וחשיבות ערוץ הטירופויון בהתפתחות הקולוניה איליה קפיטולינה, בתוך: י' עוזיאל, י' גדות, י' זלינגר, א' פלג-ברקת וא' גוטפלד (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יב, ירושלים: 253 - 270.

חג'בי ועוזיאל 2015

מ' חג'בי וג' עוזיאל, ירושלים, עיר דוד (ב), חדשות ארכיאולוגיות:

https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=23807&mag_id=122

חג'בי ועוזיאל תשע"ה

מ' חג'בי וג' עוזיאל, גבעת עיר דוד בתקופה הביזנטית: מבט מהרחוב המרוצף, בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 10, ירושלים: 42 - 53.

ישראל ואריקסון-גיני 2013

Y. Israel and T. Erickson-Gini, 'Remains from the Hellenistic through the Byzantine Periods at the 'Third Mile Estate', *Ashqelon, Atiqot* 74:167-222.

לוי תשע"ט

א' לוי, דרום ערוץ הטירופויון בתקופה הרומית המאוחרת, בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 14: 61 - 77.

לוי תש"פ

א' לוי, מסחר בעיר התחתונה של ירושלים בשלהי ימי הבית השני, בתוך: א' מירון (עורך), מחקרי עיר דוד וירושלים הקדומה 15, ירושלים: 39 - 54.

לוי ואחרים תשפ"ב

א' לוי, א' כלף, מ' חג'בי ונ' זנטון, "לך ורחץ בבריכת השילוח" (יוחנן ט: 7): כנסיית השילוח ומקומה במערך העירוני של ירושלים הביזנטית, בתוך: י' זלינגר, א' פלג-ברקת, י' עוזיאל וי' גדות (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יד: 187 - 209.

א' לוי וי' ברוך, ירושלים, עיר דוד, הרחוב המדורג, חדשות ארכיאולוגיות 135.

https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=26274&mag_id=135

ספיאריץ' ואחרים 2022

A. Spiciarich, O. Lernau, L. Sapir-Hen, Y. Shalev and Y. Gadot, Fish in Ancient Jerusalem: Trade and Consumption of Fish in an Inland Site from the Iron Ages to the Early Islamic Period, in: *Journal of Archaeological Science: Reports* 43: 103430.

צ'חנובץ ובן עמי תשע"ח

י' צ'חנובץ וד' בן-עמי, מחזור כלים ליטורגיים בירושלים האומיית: עדויות חדשות מחניון גבעתי, בתוך: י' גדות, י' זלינגר, ק' צטרין-סלברמן וי' עוזיאל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה יא: 215 - 225.

עג'מי ואחרים 2015

מ' עג'מי, א' אלעד, ד' גולן וע' עד, גילוי מערה ובריכת דגים ביבנה-ים (גן לאומי חוף פלמחים), חדשות בעתיקות.

קוסמן תשנ"ג

א' קוסמן, פיסקין וביבר, לשוננו לה: 191 - 202

קרופוט ופיצג'רלד 1929

J.W.Crowfoot and G.M.Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem, 1927, Palestine Exploration Fund Annual* 5, London.

עמית-פרייס תשע"ז

נ' עמית-פרייס, ארכיאולוגיה והיסטוריה של ירושלים בתקופה המוסלמית הקדומה, בתוך: א' פאוסט, א' ברוך וי' שורץ (עורכים), ירושלים: מראשיתה ועד הכיבוש העות'מאני, רמת גן: 261 - 283.

שטיגליץ 1998

R. R. Stieglitz, A Late Byzantine Reservoir and "Piscina" at Tel Tanninim, *IEJ* 48: 54-65.

פלינדר 1976

A. Flinder, A Piscina at Caesarea – A Preliminary Survey, *IEJ* 26: 77-80.

שטיגליץ 2006

R. R. Stieglitz, Tel Tanninim: Excavations at Krokodeilon Polis 1996-1999, *ASOR Archaeological Reports* 10, Boston.

צ'חנובץ 2018

Y. Tchekhanovets, Recycling the Glory of Byzantium: New Archaeological Evidence of Byzantine-Islamic Transition in Jerusalem, *Studies in Late Antiquity* 2: 215-237.

שמש תשע"ז

נ' שמש, מתקני מים לנוי, להנאה ולראווה במרחב הפרטי של ארץ-ישראל בתקופה הרומית, עבודת גמר לצורך קבלת תואר מוסמך במדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.

צ'חנובץ 2022

Y. Tchekhanovets, Excavations on the Southwestern Margins of Giv'ati Parking Lot, Jerusalem: Markers of Byzantine-Early Islamic Transition, *Atiqot* 106: 303-338.

שקרון 2023

א' שקרון, חדרה, בית אליעזר, חדשות ארכיאולוגיות 135.

https://www.hadashot-esi.org.il/report_detail.aspx?id=26296